

В.І. Несцяровіч

Транслітарацыя беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом

Частка I

Гэта адно з найважнейшых і ў той жа час складаных і дыскусійных пытанняў кітабістыкі¹. Ад таго, наколькі дакладна і паслядоўна будуць распрацаваны прынцыпы транслітарацыі, залежыць увогуле аб'ектыўнасць вывучэння беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом (далей – тэкстаў). На старонках гэтай публікацыі закранаюцца некаторыя пытанні транслітарацыі тэкстаў, у прыватнасці разглядаецца магчымасць спалучэння ў транслітарацыі элементаў фанетычнай транскрыпцыі.

Першыя транслітараваныя ўрыўкі з арабскага пісьма на кірылічнае падаюцца без тлумачэння прынцыпаў транслітарацыі [1], але відавочна, што яна ўключае элементы фанетычнай транскрыпцыі. У пераважнай большасці матэрыялаў, апублікаваных у 20-30-я гады мінулага стагоддзя, інфармацыя аб транскрыпцыі ці транслітарацыі адсутнічае, аднак урыўкі з тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, галоўным чынам транскрыбіруюцца (В. Вольскі, А. Шлюбскі і інш.) і перадаюцца з улікам тагачаснай арфаграфіі беларускай мовы, графіка-арфаграфічнай сістэмы арыгіналаў яны не перадаюць [2]. Я. Станкевіч і М. Таўэрава былі першымі аўтарамі, якія апублікавалі ўрыўкі з кітаба² ЛАН-F21-814³ (XVIII ст.), грунтуючыся на навуковых прынцыпах транскрыпцыі [3-5]. Я. Станкевіч дастаткова паслядоўна прымяніў яе ў апублікаваным тэксце легенды Мерадж⁴ з кітаба ЛАН-F21-814 [2, с. 35]. Сістэма, распрацаваная толькі для аднаго рукапіса, не была бездакорнай, на што звярнуў увагу А.К. Антановіч. У якасці недахопаў ён называе абазначэнне цвёрдасці-мяккасці зычных, уведзенае Я. Станкевічам, хаця ў арыгінале цвёрдасць-мяккасць не абазначаецца. Гэтая акалічнасць, на думку А.К. Антановіча, «дае простор суб'ектывізму публікатара» [2, с. 35]. У пазнейшых публікацыях Я. Станкевіч адмовіўся ад абазначэння цвёрдасці-мяккасці.

А.К. Антановіч дэтальна вывучыў і разгледзеў праблему транслітарацыі арабскаалфавітных тэкстаў на кірыліцу [2]. Транслітарацыйная сістэма А.К. Антановіча заснавана на прынцыпе максімальнага зберажэння графічных асаблівасцей арыгіналаў. Прынцып, паводле якога кожнай арабскай літары адпавядае асобная (або са змяненнем) кірылічная, праведзены дастаткова паслядоўна. Аўтар падае адпаведныя табліцы: «Ужыванне зычных літар» і «Спосабы абазначэння галосных гукаў» [2, с. 192-194]. Заўвага апанентаў

¹ Асобны кірунак навуковага даследавання ўсіх рукапісаў беларускіх татар.

² Кітабы (ар. **کتاب** – кніга) – разнавіднасць старажытных рукапісаў беларускіх татар.

³ Сігнатура кітабаў тут і далей па А.К. Антановічу.

⁴ Легенда Мерадж (ад ар. **المرج**, што літаральна азначае «лесвіца, прыступка») – каранічная легенда аб начным падарожжы і ўзнясенні прарока Мухамеда на неба.

адносна таго, што арабскім літарам **ذ** *дзаль* і **ج** *джым* адпавядаюць у транслітарацыі Антановіча дыграфы (некалькі літар кірыліцы) *дз* і *дж* адпаведна і гэта можа стварыць цяжкасці пры рэканверсіі (адваротнай транслітарацыі з кірыліцы ў арабскае пісьмо) [6], не з'яўляецца істотнай. Па-першае, дыграфы *дз*, *дж* успрымаюцца носьбітамі беларускай мовы як асобныя літары, хаця мовазнаўцамі выводзяцца з ліку самастойных. У тых выпадках, калі *дз* або *дж* з'яўляюцца групамі з «самастойных» літар (напр., у словах *пад-зямелле*, *ад-жыць*), то і ў такіх выпадках носьбітамі беларускай мовы яны беспамылкова ўспрымаюцца не як дыграфы, а як самастойныя, асобныя літары. Значыць, і пры гіпатэтычнай рэканверсіі гэтыя выпадкі лёгка распазнаюцца. Па-другое, рэканверсія з кірылічнага пісьма ў арабскае тэарэтычна павінна быць дапусцімая, але практычна (з якой мэтай?) наўрад ці будзе запатрабаваная. Хіба толькі пры гіпатэтычным меркаванні аб страце арыгіналаў у будучым, адсутнасці фотакопіі і г.д. Але нават і пры магчымасці выканання адваротнай транслітарацыі можна ўзнавіць толькі графічны знак (што, безумоўна, істотна), але стыль пісьма, тып пісьма, почырк, каліграфічная індывідуальнасць аўтара будуць страчаны. У гэтым сэнсе ніякая ўніверсальная транслітарацыя не зможа адлюстравачь, напрыклад, змену перапісчыка, што здаралася не раз па ходу стварэння рукапіса, калі першы і другі валодалі аднолькавымі графічнымі навыкамі, але мелі розны почырк. Транслітарацыя бяссільная, каб перадаць графічную манеру перапісчыка. У такім разе гіпатэтычная рэканверсія не можа быць адзіным або вызначальным крытэрыем выпрацоўкі правілаў і прынцыпаў транслітарацыі.

Другая заўвага апанентаў А.К. Антановіча адносіцца да перадачы на пісьме адной кірылічнай літарай некалькіх варыянтных арабскіх літар (ці спалучэнняў знакаў), што для асэнсавання фанетычных з'яў не мае значэння, але для ўстанаўлення «рукі» перапісчыка гэта мела б значэнне [6, с. 98]. Так, у транслітарацыі А.К. Антановіча арабская літара **س** і яе варыянт **س** перадаюцца аднолькава – праз *й*, а спалучэнне *алифа* і *фатхі* (і варыянт *алифа* і *мадды*) перадаюцца таксама аднолькава – праз *а*. На думку Ч. Лапіча, усе гэтыя выпадкі павінны адрознівацца пры транслітарацыі.

З гэтым часткова можна пагадзіцца. Але прыведзенымі выпадкамі варыянтнае напісанне літар не вычэрпваецца. Так, у Кітабе Хасяневіча (1832) [7] арабская літара *ра* мае, акрамя асноўнага відарысу **ر**, і варыянтны – **ر**; арабская літара *жа* **ج** мае варыянт **ج**. Калі прытрымлівацца такога строгага падыходу, які прапануе Ч. Лапіч, то іх трэба абазначаць адрознымі літарамі. У такім выпадку транслітарацыйных сістэм будзе столькі, колькі і саміх рукапісаў. Пры гэтым яны будуць грувастка, а гэта ў сваю чаргу будзе патрабаваць каментарыю прымененай транслітарацыі пры кожнай публікацыі.

В. Чэкамонас на базе рукапіса КУ – 1446 таксама разглядае праблему транслітарацыі беларускіх тэкстаў арабскім пісьмом. Заслугоўвае ўвагі прапанова вучонага спрасціць транслітарацыю, паколькі гэта паспрыяе хутчэйшаму і выніковаму асэнсаванню тэкста і не будзе ўскладняць яго моўны аналіз [8].

Польскі лінгвіст Чэслаў Лапіч на аснове ўсебаковага вывучэння кітаба Мількамановіча распрацаваў прынцыпы транслітарацыі беларускіх тэкстаў на лацініцу, пры гэтым аўтар строга размяжоўвае паняцці транслітарацыі і транскрыпцыі [6, с. 92, 100-104]. Транслітарацыйная сістэма Ч. Лапіча характарызуецца паслядоўнасцю і заслугоўвае пераймання, яна можа быць прыменена ў строга навуковых публікацыях, мэтай якіх можа быць высьвятленне аўтарства рукапісаў, часу ўзнікнення і пад.

Літоўская вучоная Галіна Мішкінене, вывучаючы рукапіс XVII ст. ЛУ-893, зрабіла вывад аб тым, што «подходы к транслитерации арабскоалфавитных

текстов не следует противопоставлять и абсолютизировать». Даследчыцай была прапанавана сістэма транслітарацыі, «избавленная от целого ряда знаков, что облегчило понимание текста, при этом информация об особенностях графики и орфографии не была утеряна» [9].

Такім чынам, прасочваецца імкненне даследчыкаў стварыць простую, не абцяжараную дадатковымі знакамі транслітарацыйную сістэму.

Транслітараванне арабскаалфавітных помнікаў, створаных татарамі на Беларусі, з'яўляецца справай складанай, паколькі да беларускай фанетыкі была дастасавана графіка мовы семіцкай групы – арабскай. Любое дастасаванне чужога алфавіта не праходзіць гладка. Можна сказаць, што татарскія кніжнікі ўвогуле справіліся з гэтай праблемай. Многія фанетычныя рысы дастасаваным арабскім пісьмом перадаюцца больш надзейна, чым тагачаснай кірыліцай. Хаця, безумоўна, засталіся нявырашанымі (і гэта разумелі самі перапісчыкі) некаторыя праблемы, звязаныя, напрыклад, з абазначэннем на пісьме цвёрдасці-мяккасці беларускіх зычных гукаў. Агульныя правілы ўжывання арабскіх літар для перадачы беларускіх тэкстаў фактычна адсутнічалі, і гэта прывяло да таго, што розныя перапісчыкі карысталіся рознымі правіламі. Не выклікае сумнення, што ў найбольш значных цэнтрах татарскай пісьменнасці – у тых мясцовасцях, дзе былі мячэці, пры якіх галоўным чынам і капіраваліся новыя рукапісы, – выпрацоўваліся свае графіка-арфаграфічныя правілы. Усё гэта стварае складанасці пры цяперашняй транслітарацыі.

У беларускіх тэкстах XVII–XIX стст., напісаных арабскім пісьмом, выяўлена 35 літар, 32 з якіх служаць для абазначэння зычных, а 3 – самастойнага значэння не маюць. Галосныя гукі абазначаюцца з дапамогай самастойных падрадкавых і надрадкавых знакаў, а таксама ў спалучэнні з літарамі. Аснову арабскага пісьма беларускіх тэкстаў складаюць 29 літар арабскага алфавіта (29-я – значок хамза, які ў арабскі алфавіт не ўключаецца; у тэкстах хамза выкарыстоўваецца зрэдку ў выглядзе «падстаўкі» для галоснага). Літары **چ**, **پ**, **ز** у арабскім алфавіце адсутнічаюць. Яны ўведзены татарскімі перапісчыкамі дадаткова, для абазначэння беларускіх гукаў, якія адсутнічаюць ў арабскай мове, а таму адсутнічаюць адпаведныя літары. Літары **د** *дзаль* **د** і **ذ** *цад* **ذ** узніклі на беларускай моўнай глебе для перадачы адметных беларускіх гукаў [дз'], [ц' - ц]. Асновай для гэтых літар паслужылі арабскія **د** *даль* **د** і **ص** *сад* **ص**, да кожнай з якіх былі дастаўленыя тры кропачкі. Літары **پ** *па* **پ** і **چ** *чым* **چ**, падобныя да арабскіх **ب** *ба* **ب** і **ح** *ха* **ح**, непасрэднага цюркскага паходжання, у прыватнасці, выкарыстоўваліся ў татарскім і чагатайскім алфавітах і былі добра знаёмыя татарскім перапісчыкам. Літара **ز** *жа* **ز**, як мяркуюць даследчыкі, мае непасрэднае персідскае паходжанне [10]. У тэкстах XVIII–XIX ст. яна мае графічны варыянт **ژ**, у якім ніжні край літары не выходзіць за гарызантальную лінію радка. Пра існаванне такога напісання літары, не адзначаным А.К. Антановічам, пісалі іншыя даследчыкі [9, с. 25]. Знешне яна падобная на **ز** *заль* **ز**⁵. Літара **س** *сін* **س**, з трыма кропкамі ўнізе, вядомая цюркскім азбукам, выкарыстоўвалася для абазначэння мяккага зычнага [с'] у рукапісах XVII–XVIII стст. паралельна з літарай **س** *сін* **س** без кропчак і літарай **ث** *са* **ث**.

Частка цвёрдых і мяккіх зычных мела рознае графічнае выражэнне, дзякуючы чаму на пісьме адлюстроўвалася асіміляцыйная мяккасць

⁵ Тут, аднак, дарэчы прыгадаць вывад арабіста М.М. Вашкевіча пра тое, што «арабские буквы легли в основу, по-видимому, всякой письменности» [11]. Вось чаму «персідскі» і «цюркскі» след у дастасаваным да беларускай фанетыкі арабскім пісьме можа разглядацца толькі як гіпотэза: татарскія кніжнікі маглі і самастойна стварыць названыя літары, як, напрыклад, *цад* і *дзаль* – відавочны прыклад такой творчасці.

беларускіх гукаў (*сьветласць, зьнік*). Напрыклад, цвёрды **د** [д] і мяккі **د** [дз'], цвёрдыя **ظ**, **ض** [з] і мяккія **ز**, **ذ** [з'], цвёрды **ق** [к] і мяккі **ك** [к'], цвёрды **ط** [т] і мяккі **ت** [т'] або **ص** [ц'] і мяккія **س**, **ث** [с']. Такія літары можна назваць «адназначнымі», аднёсшы сюды літару *цад* з пэўнай агаворкай. Цвёрдасць-мяккасць астатніх парных зычных па цвёрдасці-мяккасці не абазначаецца, г.зн. арабскімі літарамі *ба* **ب**, *ваў* **و**, *га* **ه**, *гайн* **غ**, *лям* **ل**, *мім* **م**, *нун* **ن**, *па* **پ**, *фа* **ف**, *ха* **ح** аднолькава абазначаюцца [б] і [б'], [в] і [в'], [г] і [г'] і г.д. Такія зычныя можна назваць «двухзначнымі». Такім чынам, у дастасаваным арабскім алфавіце для абазначэння некаторых гукаў ёсць больш чым адна літара, але кожная рэалізуе ў кантэксте адно значэнне, а з другога боку, для абазначэння другой часткі парных зычных па цвёрдасці-мяккасці існуе толькі па адной літары, і кожная з іх мае два значэнні, хаця і рэалізуецца толькі адно ў адным канкрэтным слове. Аб цвёрдасці або мяккасці апошніх чытач можа меркаваць па кантэксте. Цвёрдасць-мяккасць «двухзначных» літар у публікацыі не размяжоўваецца.

Галосныя гукі ў тэкстах абазначаюцца пры дапамозе трох знакаў: *фатха* **َ**, *дамма* **ِ**, *кесра* **ُ** у самастойным выкарыстанні або ў спалучэнні з літарамі *ваў* і *йа* **ي (ى)**, ў пачатку слова – з *аліфам* **ا** і *айнам* **ع**.

Найбольшая цяжкасць узнікае пры транслітарацыі фатхі ([а] ці [е]?) з літарамі «двухзначнымі» і нават «адназначнымі»: **قُلُمٌ** *кэлем* ці *калам* («пяро»), **حَوْجَتُشْ** *хочеш* ці *хочаш* і пад. Пагэтаму *фатха* паслядоўна перадаецца літарамі *е* або *э*, якія чытачы могуць чытаць і як [а] ў залежнасці ад кантэксту. Не ўяўляецца магчымым размяжоўваць [і] і [ы], якія абазначаюцца *кесрай* у спалучэнні з «двухзначнымі» літарамі. Наадварот, у спалучэнні з «адназначнымі» літарамі яны размяжоўваюцца, і гэтаксама прапануецца адлюстроўваць на пісьме пры транслітарацыі. Напрыклад **بِجْنٍ** можа азначаць *быць* і *біць*. Якая фанема рэалізуецца, даведацца можна толькі з кантэксту. У словах **سِنٌ** (сын) і **سِلًّا** (сіла) размежаванню [і], [ы] дапамагае ўжыванне «адназначных» літар **ص** [с], **س** [с']. Не выклікае цяжкасці транслітарацыя спалучэнняў «адназначных» літар таксама з *фатхай* і *даммай*. Напрыклад: **زَالُونِي** *зялони* (зялёны), **كِتَابٌ** *кітаб* (кітаб), **سَوِي** *сөй* («гэты») і п. Няма патрэбы ў дадзеным выпадку запісваць *зэлони*, *кітаб*, *сөй*, бо гэтак не спрыяе хуткаму і якаснаму асэнсаванню тэкста ў цэлым. У ілюстрацыйным матэрыяле гэтыя і падобныя выпадкі можна запісаць у адпаведнасці з сучаснымі правіламі арфаграфіі, якія будуць ўлічваць фанетычнае значэнне літар: *зялони*, *сөй*.

Значком **و** *шадда* ў тэкстах абазначаецца падаўжэнне або падваенне зычных. А.К. Антановіч перадаваў такія выпадкі адной кірылічнай літарай з гарызантальнай рыскай над ёй (*весёле*). У гэтай публікацыі падаўжэнне і падваенне перадаецца напісаннем дзвюх літар.

Падыход вучоных, у аснове якога ляжыць імкненне зберагчы пры транслітарацыі ўсе графічныя асаблівасці арабскаалфавітных помнікаў зразумелы, але вядзе да відазмянення кірылічных літар. Пры гэтым узрастае колькасць «дапрацаваных» знакаў (ć, ð, ʒ, ʒ́, `z, k, f, á, ô, ū і інш.). Чытачам трэба мець спецыяльную падрыхтоўку, каб правільна і хутка асэнсаваць тэкст; асабліва з пазіцыі гучання. Вось чаму ёсць падставы разгледзець некаторыя, найбольш агульныя, правілы транслітарацыі з элементамі фанетычнай транскрыпцыі. Але перад гэтым разгледзім кароткі прыклад транслітараванага тэкста (без элементаў фанетычнай транскрыпцыі) з выкарыстаннем кірылічных літар, якія маюць дадатковыя рыскі:

1) هَطِ سَوَطَ مَلَوَ وَآءٍ

гэты сьвет миловац (ВЭМ-39, 221);

2) يَزِيدُ شَيْبَهُوْ مَكَوْ شَيْبَ زُمُوْكَ

прарок йего милосц ... зьмениўсе (ВУ-391, 318).

3 пазіцыі захавання арабскіх графічных асаблівасцей гэтыя ўрыўкі не выклікаюць заўваг. Але чытачу трэба прачытаць, пры гэтым, хутчэй за ўсё, запатрабуецца табліца суадносін арабскіх і кірылічных знакаў. Перашкода ў асэнсаванні тэксту – у наяўнасці.

Пры транслітарацыі з элементамі фанетычнай транскрыпцыі, пры якой страта графічнай інфармацыі арыгінала нязначная, урыўкі выглядаюць так:

1) гэты сьвет миловац;

2) прарок йего милосць ... зьмениўсе.

Каментарый: гук [т] у слове *гэты* цвёрды, бо перадаецца «адназначнай» літарай ط, гэта і прапануецца адлюстравачь на пісьме сродкамі сучаснай арфаграфіі, расчытаўшы знак *кэсры* як [ы] і запісаўшы літару *ы*. Гукі [с'], [з'] у словах *сьвет*, *милосць*, *зьмениўсе* мяккія. Замест графічнага абазначэння ژ, љ, љ, мяккасць перадаецца арфаграфічнымі сродкамі. *И васьмярычнае ў* відавочных выпадках замяняецца *І дзесяцярычным* або *Ы*. У тых жа выпадках, калі прачытанне *кэсры* неадназначнае, прапануецца пакінуць *И васьмярычнае*. Такі падыход мае дачыненне і да перадачы *фатхі* праз літары *Е* або *Э*: у відавочных выпадках *фатха* транслітаруецца праз *Э* – пасля «адназначных» цвёрдых зычных. Ва ўсіх астатніх – праз *Е*. Дарэчы, у слове *гэты* няясна, які гук Г – цвёрды або мяккі, таму *фатха* расчытана і перададзена праз *Е*. Аднак гэта таксама ўмоўнасць: *ге-* можа быць прачытана і як *гэ-*.

Апісанья выпадкі расчытаваюцца абсалютна адназначна, а тэкст пачынае прымаць іншы фанетычны воблік.

Непадрахтываны чытач прачытае словы *миловац*, *милосц* з цвёрдым [ц], хаця літара *цад* ح служыць для абазначэння і мяккага [ц'], і цвёрдага [ц]. Не выклікае сумнення, што ў дзеяслове *миловац* літарай ح перадаецца мяккі [ц'], а ў слове *милосц* на мяккасць [ц'] паказвае мяккі [с'], які атрымаў гэтую мяккасць ад [ц']. З улікам гэтага ўрыўкі можна запісаць так:

гэты сьвет миловаць; прарок йего милосць ... зьмениўсе.

Пры гэтым, калі ўлічыць перадачу [ў] арабскай літарай *ваў* у пазіцыі пасля галосных, то гучанне беларускамоўных урыўкаў набывае карэктны выгляд. Іншая справа, наколькі будзе апраўданым выкарыстанне такой транслітарацыі, якая ўтрымлівае элементы фанетычнай транскрыпцыі, і ў якіх жанрах пісьменства яна можа быць прыменена. Гэта ўжо пытанне пра тое, у якой ступені можа быць пашыраная мяжа фанетычнай транскрыпцыі пры транслітарацыі. Думаецца, гэта можа вымагацца як канкрэтнай мэтай публікацыі, улічваннем ступені філалагічнай падрахтанасці чытача, так і задачамі даследавання рукапісаў, сярод якіх можа быць, напрыклад, выяўленне фанетычных рыс тагачаснай беларускай мовы і інш. Аднак ясна, што транслітарацыйных сістэм можа быць некалькі і выбар кожнай будзе залежаць ад канкрэтных задач і мэтай. Ясна і другое: нельга адмовіць жаданню лінгвістаў у ацэнцы гукавога боку тэкстаў, а гэта можна зрабіць толькі пры наяўнасці ў транслітарацыі элементаў фанетычнай транскрыпцыі, хаця апошняе – дастаткова рызыкаўная справа.

Увогуле любая сістэма перадачы знакаў аднаго алфавіта знакамі іншага – рэч дастаткова ўмоўная. Тэзіс аб тым, што фанетычная транскрыпцыя або ўвядзенне элементаў фанетычнай транскрыпцыі ў транслітарацыю (гэта

самае дыскусійнае і спрэчнае пытанне) дае шырокую прастору для інтэрпрэтацыі гукавога вобліка слова, таксама нельга абсалютызоўваць і тым самым канчаткова адмаўляць гэтую самую інтэрпрэтацыю як дадатковы сродак транслітарацыі. Па-першае, любое прачытанне старажытных тэкстаў, у тым ліку і тых, якія не патрабуюць транслітарацыі, таксама ў пэўнай ступені інтэрпрэтацыя. Як гучала, напрыклад, стараславянская мова і як гучалі тэксты, запісаныя ёю ў X–XI стст., мы не ведаем. Тым не менш вывучаецца фанетыка стараславянскай мовы, чытаюцца тэксты, зразумела, з пэўнай доляй інтэрпрэтацыі даследчыкаў.

Па-другое, як бы мы ні запісалі канверсаваны тэкст – з элементамі фанетычнай транскрыпцыі або без іх – чытачу (а тым больш даследчыку) ўсё роўна давядзецца выбіраць варыянт прачытання, г.зн. інтэрпрэтацыя ўсё роўна будзе прысутнічаць. Па-трэцяе, калі зусім адмовіцца ад увядзення ў транслітарацыю элементаў транскрыпцыі (галоўным чынам для перадачы «двухзначных» арабскіх літар), тады трэба прызнаць, што мовазнаўчы аспект даследавання арабскаалфавітных тэкстаў істотна звужаецца, а філалагічная прыгажосць тэкстаў абядняецца. У такім выпадку даследчык павінен акрэсліць дапусцімыя межы інтэрпрэтацыі.

Зробім некаторыя абагульненні.

1. Абсалютызоўваць падыходы да вызначэння прынцыпаў транслітарацыі немэтазгодна.

2. Характар падыходаў, прынцыпы і наступная за гэтым выпрацоўка правілаў перадачы канверсаванага тэксту могуць абумоўлівацца і карэктывацца рознымі навуковымі задачамі, у тым ліку і такімі, якія галоўным чынам звязаны з моўнай (напрыклад, гукавой, лексічнай) характарыстыкай тэкстаў, а не графічнай (і тымі, якія грунтуюцца на графічнай). Акрамя таго, карэктываўка транслітарацыі (напр., магчымасці спалучэння ў ёй элементаў фанетычнай транскрыпцыі) можа залежаць ад мэты апублікавання тэкстаў. Адна справа – публікацыя навуковага характару, а другая – навукова-папулярнага, для шырокага кола чытачоў.

3. Распрацаваць універсальную сістэму транслітарацыі, прымяняльную да ўсіх (ва ўсякім разе – вядомых) арабскаалфавітных помнікаў м о ж н а, напрыклад, удасканаліўшы сістэму А.К. Антановіча, аднак у карыстанні яна будзе надзвычай грувасткая, што ўскладніць асэнсаванне моўных якасцей, адлюстраваных арабскім пісьмом. Да таго ж запатрабуецца пастаяннае суправаджэнне ў выглядзе транслітарацыйнай табліцы кожнай больш-менш значнай публікацыі першасных матэрыялаў.

4. Транслітарацыйная сістэма, як падаецца, павінна быць празрыстая і не павінна мець вялікай колькасці «ўдасканаленых» і «дапрацаваных» кірылічных знакаў. Кожны дадатковы значок у выглядзе рысак, кропак і інш., дабаўленых да кірылічных літар, не толькі ўскладняе ўспрыняцце, але і стварае дадатковыя цяжкасці паліграфічнага афармлення.

5. Да некаторых агульных правілаў транслітарацыі з элементамі фанетычнай транскрыпцыі адносяцца наступныя. У залежнасці ад кантэксту і папярэдняга зычнага:

1) *кесра* перадаецца праз *і* пасля «адназначных» ك [k], س [s], ث [t], پ [p], ز [z], ن [n], а таксама пасля шыпячых چ [ç], ض [ʒ], ج [dʒ], а таксама пасля шыпячых ض [ʒ], ج [dʒ], ا [a], а таксама пасля шыпячых ج [ç], ض [ʒ], ج [dʒ] і зацвярдзелых ر [r], ج [ç]. Ва ўсіх астатніх выпадках – літарай *и*;

2) *фатха* перадаецца літарай *е* пасля «двухзначных» і мяккіх «адназначных» літар і кірылічнай літарай *э* пасля цвёрдых «адназначных» арабскіх літар і пасля зацвярдзелых шыпячых, ر [r], ج [ç];

3) *ваў* у пазіцыі пасля галосных перад зычным і на канцы слова перадаецца літарай *ў*;

4) сродкамі сучаснай арфаграфіі размяжоўваюцца мяккія і цвёрдыя [с'] і [с], [з'] і [з], [к'] і [к], [т'] і [т], [д] у пазіцыі перад галоснымі (*ся і са, зе і зэ, зі і зы і п.*), а таксама перад зычнымі – напісаннем (у першым выпадку) або ненапісаннем (у другім) мяккага знака (*сьнег, зьвезьці і звон, слаў*).

Ніжэй прыводзіцца кароткі ўрывак, транслітараваны з элементамі фанетычнай транскрыпцыі, з *Кітаба Хасяневіча (1832)*:

Іся прарок аднаго дна йехаў с трыма джэлевекамі у тавараства Абадые. Йедучы, две зэлатыйе пліты видзеле. Іся да свайіх тэварышэў мувіл: жываты вашы йак квапецца, не берыце, бо то зла рэч. Тыйе тры чэлевекі не слухали, засталісе. Іся пайехаў. Тыйе тры чэлавекі аднаго паслалі да места купіць жыўнасьці і хлеба, пілу купіць тыйе пліты парэзаць, на тройе падзелиць. Той, кэторы пайехаў да места, купіў хлеба і стравы і труцізны купіў, намешаў істравай, штоб тыйе памерли, йему золатэ застала. А тыйе намовілісе, йак йон прыйдзе, забіом йего, нам двум золата застанецца. То йак прынос йім йедзене, йени йего зараз забіли, сами сели йесць, іструцізнай йелі і паумерали. Іся прарок вернуўсе на тое мейсца, аж усе тры умерлийе лежаць, а тойе золата цэлейа лежыць. Іся прарок тойе золата у землу удэптаў і мувил: Божэ милосьціви, ад милаванне сего съвету нас, хэлапоў, сьцерэжы. Амин. (КХ, с.137 а 19 – 137 б 9).

ЛІТАРАТУРА

1. **Мухлінскі А.В.** Даследаванне пра паходжанне і стан літоўскіх татар. С.-Пецябург, 1857. С. 62-70.
2. **Антонович А.К.** Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968. С. 34.
3. **Станкевіч Я., Таўэрава М.** Аль-кітаб // Крывіч (Коўна), 1923, № 2. С. 70-78.
4. **Станкевіч Я., Таўэрава М.** Алавяданне з Аль-кітабу // Крывіч. (Коўна), 1925, № 9. С. 69-80.
5. **Станкевіч Я.** Адрывак з Аль-кітабу // Крывіч. (Коўна), 1924, № 2. С. 46-52.
6. **Lapicz Cz.** Kіtab tatarów litewsko-polskich (paleografia, grafia, język). Toruń, 1986. S. 95.
7. **Несцяровіч В.І.** Кітаб 1832 года: палеаграфія, змест, графіка, арфаграфія // Веснік ВДУ, 2001, № 2(20). С. 88.
8. **Чекмонас В.** Гадальная книга Ходыны (из китаба КУ-1446) // Kalbotyra (Vilnius). 1985. T. 36 (2). С. 100.
9. **Мишкинене Г.** Древнейшие рукописи литовских татар (Графика. Транслитерация. Перевод. Структура и содержание текстов) // Учебно-методическое пособие. Вильнюс, 2001. С. 23.
10. **Каналацкі І.Б., Смолік А.І.** Гісторыя і культура беларускіх татар. Мн., 2000. С. 121-122.
11. **Вашкевич Н.Н.** За семью печатями. М., 1994. С. 14.

S U M M A R Y

The article deals with the possibility of using phonetic transcription elements when transliterating Belorussian texts, written in Arabic letters. The most general principles of such text conversion are also considered in the article.

Поступила в редакцию 8.09.2002